

בכמה מהדורות פורסם? - How Many Editions of his Book of Oaths (Kitab al-Ayman) did R. Hayya Publish?

Author(s): ירדב לאימחרי and Robert Brody

Source: *Tarbiz* / תיבת, א"פשת ולסכ-ירשת, חפך, א"פשת ולסכ-ירשת, א"פשת (א"פשת), pp. 41-56

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / תיבת ירדב

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/27118973>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / תיבת ירדב is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תיבת

בכמה מהדורות פרסם רב האיי את 'ספר השבועות'?

מאת

ירחמיאל ברודי

תולדות המסירה של הספרות הרבנית לפני עידן הדפוס טופלו – בצדק – בעיקר במונחים ובכלים של ביקורת הנוסח. המכנה המשותף של שיטות שונות השואפות להתקרב לצורתן המקורית של יצירות ספרות בכלל, ויצירות בתחום הספרות הרבנית בפרט, היא ההנחה שלכל יצירה הייתה צורה מקורית אחת, שקבע מחברה או עורכה;¹ היצירה פורסמה על ידי מתן אפשרות לאנשים אחרים (ואולי אף עידודם) להעתיק אותה; ואת השינויים שחלו ביצירה מאז ואילך יש לזקוף לזכותם – ולעיתים קרובות יותר לחובתם – של המעתיקים והמשתמשים בה לדורותיהם. טווח השינויים הללו יכול להיות רחב למדי – מטעויות סופרים פשוטות, דרך הוספות והגהות למיניהן ועד הזזת חלקים של החיבור ממקומם כדי לארגן את החומר בצורה חדשה² – אבל אין בהם מקום להתערבות נוספת של המחבר או העורך לאחר הפרסום המקורי של החיבור.

במקרים שבהם פרסם מחבר את יצירתו יותר מפעם אחת – דהיינו העמיד אותה לרשות מעתיקים יותר מפעם אחת, ובינתיים הכניס בה שינויים – ניתן לדבר על מהדורות שונות של החיבור, אף שמהות המהדורה בימי הביניים שונה ממהותה של מהדורה בעידן הדפוס, כשם שאופי הפרסום של יצירה ספרותית בתקופה זו היה שונה מאופי הפרסום לאחר מכן.³ יש לציין שבמקרה כזה לא היה צורך בהכנת עותק נקי חדש של החיבור הכולל את הוספותיו ותיקוניו של המחבר: אם המחבר רשם הוספות ותיקונים בעותק הפרטי שלו – וסביר להניח שכך קרה לרוב –

1 לא תמיד קל להבחין בין התפקידים הללו. ראו לדוגמה: י' ברודי, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאוני בבל, ירושלים תשע"ו, עמ' 209–210, 218–219, 221–222, 225–229. מכאן ואילך לא אציין בכל אזור של המחבר שאפשר גם שמדובר בעורך.

2 ראו לדוגמה: שם, עמ' 384–386 בנוגע לספר 'הלכות גדולות'. מקרים שבהם אדם הכין מהדורה מקוצרת או מורחבת של יצירה קיימת, משלו או משל מחבר אחר – דוגמת היחס בין 'ספר כלבו' ובין ספר 'אורחות חיים' או בין ספר 'המרדכי' ובין ספר 'מרדכי הגדול' – נמצאים על הגבול שבין עריכת הקיים ובין יצירה חדשה.

3 אינני מתייחס לספרות שניתן לכנותה קולקטיבית, כגון ספרות חז"ל (לפחות ברובה המכריע) והספרות העממית של ימי הביניים; ספרות כזו מציבה אתגרים משלה בפני ביקורת הנוסח.

והרשה לאחרים להעתיק מעותק זה לאחר הכנסת התיקונים, הרי למעשה הוא פרסם מהדורה מעודכנת של היצירה. כאשר יצירה מסוימת יצאה לאוויר העולם בכמה הזדמנויות, התבניות האפשריות של דרכי מסירתה מתרבות ומסתבכות. לדוגמה ייתכן ששרדו עותקים של מהדורה אחת בלבד, ובמקרה כזה קיומן של מהדורה נוספת או מהדורות נוספות יכול להישאר עלום אם לא נמצאה בדברי המחבר או בדברי אחרים עדות עליהן. ייתכן ששרדו עותקים שמקורם במהדורה א ועותקים אחרים שמקורם במהדורה ב, ואולי גם עותקים המשקפים מהדורות נוספות. וייתכנו סוגים שונים של ערבוב בין המהדורות, שכתוצאה ממנו עדי הנוסח שבידינו – או לפחות מקצתם – לא השתלשלו באופן בלעדי ממהדורה זו או אחרת של היצירה, אלא הם משקפים תערובות שונות של רכיבים שמקורם בשתי מהדורות או יותר; מקרים מסוג זה, בייחוד, מאתגרים מאוד את הדיסציפלינה של ביקורת הנוסח.⁴

הדוגמה הידועה ביותר לריבוי מהדורות בתחום הספרות הרבנית היא כתבי הרמב"ם, שזכה למעמד ייחודי אף בחייו, ושהתעניין – אולי יותר ממחברים אחרים – בתהליכי ההפצה של יצירותיו. מצד אחד מסתבר שהרמב"ם לא פרסם מעולם את הלכות הירושלמי שלו; ומצד אחר הוא עדכן באופן שוטף לאורך שנים רבות את פירושו למשנה ואת 'משנה תורה', ואף אפשר לעיתים מזומנות לאחרים להעתיק מן הטפסים שבידיו, וכך הגיעו לידינו – מלבד שרידים מן האוטוגרפים שלו – כתבי יד המשקפים שלבים מגוונים בהתפתחות יצירותיו.⁵ דוגמה נוספת היא 'עיסור סופרים' ('ספר העיסור') של ר' יצחק בן אבא מרי, שתולדות מסירתו נותחו על

4 ראו לדוגמה: L. D. Reynolds and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*³, Oxford 1991, pp. 24, 215–216; M. L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart 1973, pp. 15–16

5 הדברים ברורים במיוחד באשר לפירושו למשנה, בין היתר מכיוון שרובו המכריע של עותקו הפרטי של הרמב"ם הגיע לידינו, ומתברר שהוא הכניס שינויים ותיקונים ליצירה זו לאורך חייו, ועדי נוסח ישירים ועקיפים מתעדים שלבים שונים בהתפתחות זו. לסיכום הממצאים והמחקר בנושא זה ראו: ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת: טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניות קהיר: המקור הערבי עם תרגום לעברית, ירושלים תשס"א, עמ' 16–19, 21–22. תולדות המסירה של ספר 'משנה תורה' טרם נחקרו מזווית ראייה זו (המשימה קשה במיוחד בגלל הכמות העצומה של עדי נוסח ישירים ועקיפים), אבל הישרדותם בגניזה של מספר לא מבוטל של דפי טיוטה אוטוגרפיים של חיבור זה פותחת פתח למחקר מסוג זה. ראו: י' שילת, 'לשלבי הכתיבה של "משנה תורה": דף טיוטה שטרם פורסם בעצם כתב יד קדשו של הרמב"ם', צ' הבר וכו' כהן (עורכים), מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ ראש ישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 109–114, בייחוד עמ' 109–110 והערה 7. כתב יד של 'ספר מדע' ו'ספר אהבה' שהרמב"ם אישר שהוגה מתוך עותקו האישי הוא כ"י אוקספורד, בודליאנה 80 Huntington, שיצא לאור במהדורה פקסימילית. ראו: משנה תורה להרמב"ם – מדע ואהבה: הספר המוגה: מהדורה פקסימילית של כתב יד אוקספורד הנסיגטון 80 ונספחים, מהדורת ש"ו הבלין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ז.

ידי מרדכי גלצר.⁶ עד עתה, לפי מיטב ידיעתי, לא נודעו דוגמות ברורות לתופעה זו בספרות הרבנית שלפני המאה השתים עשרה.⁷

לאחרונה מצאתי סימנים מובהקים לריבוי מהדורות של 'ספר השבועות' של רב האי בן שרירא (לימים: רב האי גאון), שנתחבר בשפה הערבית-היהודית במחצית השנייה של המאה העשירית, ושידוע לרוב בשם 'משפטי שבועות'.⁸ במאמר זה אנסה להוכיח שעדי הנוסח של החיבור שהגיעו לידינו משקפים לפחות שתי מהדורות שלו. אולי לא מפתיע לגלות שדווקא רב האי עדכן את אחד מחיבוריו לאחר פרסומו הראשון אם ניתן את דעתנו לכך שהוא חיבר את 'ספר השבועות' בשלב מוקדם יחסית בקריירה שלו בהנהגת ישיבת פומבדיתא וזכה לחיים ארוכים ולמעמד יוצא דופן בעולם היהודי בחייו. נוסף על כך ייתכן שהעובדה שפרסם חיבורים מעטים יחסית – שלא כחותרו רב שמואל בן חפני גאון סורא – אפשרה לו לשוב ולעיין במוקדמים שבהם ולהוציא מתחת ידו מהדורות משופרות ומתוקנות שלהם.

כל חיבוריו של רב האי – שרובם בתחום ההלכה – נכתבו בערבית-יהודית, כדרכם של גאוני בבל החל מרב סעדיה גאון. נמצאים בידינו שלושה חיבורים הלכתיים פרי עטו וחלקים נכבדים של חיבור רביעי. שניים מחיבוריו, הידועים בשמות 'משפטי שבועות' ו'ספר המקח והממכר',

6 מ' גלצר, 'עטור סופרים (ספר העטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי: פרקי מבוא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ד. חומר רב על מהדורות של חיבורים מימי הביניים ראו: י"ש שפיגל, 'עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה', עמ' 113–183; אני מודה לד"ר צבי שטמפפר, שהפנה את תשומתי ליבי למקור זה.

7 בספרות הגאונים שקדמה לרב האי וכן בחיבורים אחרים שלו אין עד כמה שידוע לי סימנים ברורים לריבוי מהדורות. השינויים בין עדי הנוסח של ספר 'הלכות פסוקות' מצומצמים ואינם מצביעים על קיומן של מהדורות שונות – אם כי יש להודות שרוב החיבור מתועד בעד נוסח ישרי אחד בלבד. ראו: נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות², ניו יורק וירושלים תשנ"ט, עמ' 83–84. ב'שאלות' ועוד יותר מזה ב'הלכות גדולות' יש הוספות ותיקונים ואף שינויי סדר בין עדי נוסח שונים – ובנוגע ל'הלכות גדולות' מקובל בצדק לדבר על מהדורות שונות – אולם אין סיבה לחשוב שההבדלים האלה הם פרי מעשה ידיהם של המחברים או העורכים. אף בחיבורי ההלכה של רב סעדיה גאון ובחיבורי רב שמואל בן חפני שפורסמו עד כה לא מצאתי עקבות של מהדורות שונות. באשר ל'הלכות הרי"ף', מן המאה האחת עשרה, המצב עמום יותר: יש עדויות לכך שהמחבר שינה את דעתו בנקודות מסוימות והנחה קוראים שהחזיקו טפסים של החיבור לתקנם בהתאם, ואף עדות אחת שהרי"ף עצמו מחק קטע מטופס מסוים, אולם עד כמה שידוע לי אין עדות לכך שפרסם עריכה חדשה של חיבורו. ראו: ש' שפר, הרי"ף ומשנתו: תולדות רבינו יצחק אלפסי וספריו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 122–123, הערה 8; והשוו: ה' היימן, ספר הלכות הרי"ף לרבינו יצחק אלפסי על מסכת פסח ראשון (פסחים, פרקים א–ד, י), ירושלים תש"ן, עמ' 15. כמה קטעים שנוספו במקצת עדי הנוסח של 'הלכות הרי"ף' הם פרי עטו של תלמידו-חברו ר' אפרים ולא של המחבר. ראו: י' שציפנסקי, רבינו אפרים תלמיד חבר של הרי"ף: פירושים פסקים ותשובות בצירוף מבוא מקיף ותולדות חייו, הערות וביאורים, ירושלים תשל"ו, עמ' 115–135, 139–142.

8 לעניין הכינויים השונים של חיבור זה ראו: רב האי בן שרירא גאון, ספר משפטי שבועות: המקור הערבי ותרגום עברי מימי הביניים בצירוף מבוא, הערות ונספחים, מהדורת ש' אברמסון ו"ל, הביאו לדפוס י' ברודי וד' סקליר, ירושלים תשע"ב, עמ' יא–טו.

תורגמו לעברית בימי הביניים – כל אחד מהם יותר מפעם אחת – לא זו משולחנות העבודה של הראשונים, ונדפסו כבר בראשית המאה השבע עשרה. חלקים גדולים של נוסחי המקור הערבי-היהודי של שני החיבורים הללו אף שרדו בגניזות קהיר, ונחקרו בעשורים האחרונים.⁹ החיבור השלישי, 'ספר השטרות' שלו, תורגם אף הוא לעברית בימי הביניים, אבל הוא יצא לאור רק במאה העשרים, במהדורתו של שמחה אסף, ושרידי החיבור הרביעי, אף הוא בערבית-יהודית, פורסמו, בצירוף תרגום לעברית, על ידי נרי אריאל.¹⁰ נוסף על כך יש עדויות, ובכללן אמירות של רב האי צמח, על חיבורים אחרים שחיבר או התכוון לחבר, אבל לא ברור תמיד אם הוא אכן פרסם חיבור מסוים, ואם פרסום כזה השאיר עקבות בחומרים שבידינו.¹¹

החוקר המוביל בחקר ספרות הגאונים בדור האחרון, שרגא אברמסון ז"ל, עסק שנים רבות בהכנת מהדורה של 'ספר השבועות' של רב האי. מהדורתו התבססה על אחד התרגומים הביניים של יצירה זו ועל חלק מקטעי הגניזה של המקור הערבי-היהודי של הספר. לאחר שנפטר בשנת תשנ"ו קיבלתי עליי להביא לדפוס את מהדורתו, וכעבור שנים עשיתי זאת בשיתוף פעולה עם דוד סקליר. חלוקת העבודה בינינו הייתה כזאת: אני התמקדתי בחומר העברי – התרגום הביניים והקדמתו והערותיו של אברמסון – וסקליר, שזיהה כמה וכמה קטעי גניזה שלא היו ידועים לאברמסון, קיבל עליי אחריות לעריכת שרידי המקור.¹² כאשר ניגשתי לאחרונה לעיון מחודש בחיבור זה גיליתי להפתעתי שהגתונים הטקסטואליים שארגן והציג סקליר מצביעים בבירור על ריבוי מהדורות של חיבור זה.

סימנים לריבוי מהדורות של 'ספר השבועות'

בדברים שלהלן אציג שלוש עשרה דוגמות להבדלים בין הנוסחים שבכתבי היד שלדעתי יש

9 קטעי המקור הערבי של 'משפטי שבועות', שחלקם נאספו במרוצת השנים על ידי אברמסון, כונסו על ידי סקליר במהדורת אברמסון. אברמסון אף אסף רבים מקטעי ספר 'המקח והממכר' ופרסם חלק מהם בשני מאמרים. ראו: ש' אברמסון, 'מן המקור הערבי של ספר המקח והממכר לרב האי גאון', תרביץ, כ (תש"ט), עמ' 296–315; הנ"ל, 'חמישה שערים מן ספר המקח והממכר לרב האי גאון' (המקור הערבי ושלושה תרגומים), ש' ישראלי, נ' לאם ו' רפאל (עורכים), ספר יובל לכבוד מורנו רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק שליט"א, ניו יורק וירושלים תשמ"ד, עמ' תתתקב–תתתקעט. י"צ שטמפר ומ"י גרוס עומדים לסיים את הכנתה של מהדורה חדשה המבוססת על כל קטעי הגניזה הידועים של המקור הערבי.

10 רב האי בן שריא גאון, ספר השטרות: יו"ל ע"פ כ"ל לניגוד ואוכספורד עם מבוא והערות ונספחות (מוסף תרביץ א, ג), מהדורת ש' אסף, ירושלים תר"ץ; נ"י אריאל, 'שרידים מספרות הגאונים בערבית-היהודית: קווים לדמותה ולמחקרה של סוגת "ספרי הדרכה לדיינים"', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ט.

11 ראו: צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', על ספר, יג (תשמ"ו), עמ' 91–92, 101–103; וראו דבריו של י"צ שטמפר על 'ספר המצטרות' המיוחס לרב האי במהדורתו 'לכתאב אלאחאוי' של רב דוד בן הגר (בדפוס); תודתי נתונה למחבר שהעמיד ספר זה לרשותי לפני צאתו לאור.

12 ראו: מהדורת אברמסון (לעיל הערה 8), עמ' ז–ט.

לייחסם לשינויים שהכניס המחבר ביצירתו במרוצת השנים. כמות זו אינה גדולה מאוד, אבל בהערכת כמות השינויים יש להביא בחשבון נתונים אלה: (א) היקפו של הספר צנוע – 30,000 מילים לערך; (ב) כשליש מן הטקסט מורכב ממובאות מספרות חז"ל ומן המקרא, וההבדלים הנדונים נמצאים רק בדברי המחבר עצמו; (ג) ניתן לעמוד על ההבדלים הללו בעיקר – וכמעט באופן בלעדי – במקומות ששרדו בהם לפחות שני קטעי גניזה חופפים, ומצב זה מתקיים בקצת פחות ממחצית החיבור. אם נצרף את הנתונים הללו, נמצא ששלוש עשרה הדוגמות עולות בטקסט שהיקפו 9,500–9,000 מילים בלבד, ושכיחות זו אינה מבוטלת כלל.

ההפניות להלן לחיבור מכוונות למהדורת אברמסון, והשתמשתי בסימני כתבי היד – שמהם שרדו קטעי הגניזה – שנתן סקליר.¹³ כינתי את התרגום שהודפס במאה השבע עשרה תרגום א, ואת התרגום שהדפיס אברמסון מכ"י אוקספורד – תרגום ב. ככלל תרגום ב צמוד יותר למקור הערבי-יהודי, ולכן קל לקבוע לאיזו מסורת נוסח הוא מצטרף כמעט בכל מקום נתון בטקסט, ואילו תרגום א חופשי יותר, ומשום כך במקרים מעטים לא ניתן לקבוע את מקומו ב'מפה' של מסורות הנוסח. הקטעים הרלוונטיים מן המקור הערבי מצוטטים להלן בתרגום שלי. חילקתי את הדוגמות להבדלים בין נוסחי כתבי היד (והמתרגמים) לקטגוריות; אפתח בשתי הדוגמות החזקות ביותר, שלהערכתי אין מנוס מלראות בהן הוספות של המחבר עצמו בשלב שלאחר הפרסום המקורי של החיבור.

1. עמ' 110, שינוי נוסח 11: בסוף פסקה, אחרי מובאה תלמודית המבחינה בסיומה בין 'ראיה דלשלם' ובין 'ראיה לשבועה', נוסף בכ"י א המשפט: 'ומשמעות ראיה דלשבועה דרישא הוא מה שהזכרנו, שאף על פי שאין השוכר מתווכח עם השכיר בנוגע לעצם השכירות, צריכים להיות לשכיר עדים בנוגע לשכירות כדי שיישבוע ויטול שכרו'. משפט זה משתקף בשני התרגומים מימי הביניים, אולם הוא חסר בכ"י ג, יא. האפשרות שמישהו החליט למחוק משפט זה, שאין בו תוכן השנוי במחלוקת, או דילג עליו שלא בכוונה, בלתי סבירה בעליל, ועל כן ברור שכ"י ג, יא משמרים שלב קודם בהתפתחות הטקסט, ושהמשפט הנדון, הכולל הפניה בגוף ראשון לדברים שנאמרו קודם לכן בתוך החיבור, נוסף בידי רב האי.

2. עמ' 164, שינוי נוסח 3: בדוגמה זו ההוספה מצומצמת יותר בהיקפה אבל דומה באופייה. רב האי פסק שאם התחייב לווה לפרוע את חובו בנוכחות עדים מסוימים בלבד ופרע אותו בפני עדים אחרים, עליו לקחת את כספו בחזרה מן המלווה ולשלם לו בפני אותם עדים שהבטיח לשלם בפניהם, ולמרות זאת אם אבדו הכספים או נגנבו מידי המלווה, יהיה הלווה פטור מלשלם לו פעם נוספת. השאלה שנשאלת מאליה היא: לאור הפסיקה השנייה, מה משמעותה של הפסיקה הראשונה? על כך באה התשובה: 'ואמרנו שיש לחזור על התשלום רק כדי להרגיל את האנשים לקיום (התנאים)'. משפט זה נמצא בכ"י א, כ ומשתקף בתרגום ב (קשה להכריע אם הוא נכלל

בנוסח המקור שעמד מאחורי תרגום א), וחסר בכ"י ג. אף כאן נראה לי ברור מסגנון הדברים שזו הוספה של המחבר עצמו.

התמונה העולה לפי שעה משתי הדוגמות הללו היא שכ"י ג (ובמקרה אחד מצטרף אליו כ"י יא) משקף שלב מוקדם בהתהוות הטקסט, שאפשר לכנותו מהדורה קמא, ואילו כ"י א ותרגום ב (ומצטרפים אליהם כ"י כ ותרגום א, כל אחד במקרה אחד) משקפים מהדורה בתרא. אמשיך לבחון תמונה זו לאור נתונים נוספים, ותחילה אדון בחמישה מקרים נוספים שעדי הנוסח משמרים בהם שני שלבים בהתפתחות החיבור – אחד הכולל קטע מסוים ואחד שקטע זה חסר בו, וקרוב לוודאי שהקטע נוסף במקצת עדי הנוסח ולא הושמט באחרים; לדעתי גם במקרים אלה סביר לייחס את ההוספות לרב הא"י ולא לאחד המשמשים בחיבורו, אף שאין בהן סימנים מובהקים כגון השימוש בגוף ראשון כבשתי הדוגמות הראשונות.

3. עמ' 126, שינוי נוסח 9. רב הא"י הבהיר שאדם נחשב חשוד בשבועה אם הוכח שנשבע לשקר או לשווא בשבועה כלשהי, והוסיף: 'ואין הבדל בין מי שיישבע על מה שעבר, [לשלילה או לחיוב], ויכזב ובין מי שיישבע בנוגע לדבר שיעשה אותו או שלא יעשה אותו ולא יקיים את שבועתו', כלומר לא משנה אם השבועה הכוזבת התייחסה לעבר או לעתיד. המילים 'לשלילה או לחיוב' חסרות בנוסח היסוד של כ"י ז (ונוספו שם בין השיטין) ובכ"י יא; הן נמצאות בכ"י א ומשתקפות בתרגום א וכנראה אף בתרגום ב.¹⁴ מישו – לדעתי המחבר עצמו – שם לב שבנוסח היסוד הובהר רק באשר לשבועות עתידיות שלא משנה אם השבועה הייתה חיובית או שלילית, וראה לנכון להוסיף שהוא הדין אף באשר לשבועות המתייחסות לעבר.

4. עמ' 148, שינוי נוסח 4. רב הא"י תיאר סוג מסוים של הכחשה בין עדויות: 'ויש פן אחר להכחשה, והוא שיעידו שני עדים שיש לראובן (חוב של) מאה דרהמים על שמעון ויעידו שני עדים אחרים שיש לו עליו מאתיים דרהמים, [וכולם מספרים סיפור על מושב אחד] וזמני העדות מסכימים ותתאמת ההכחשה'. המילים שבסוגריים מרובעים חסרות בכ"י ג, נמצאות בכ"י א, ומשתקפות – אם כי לא בצורה מדויקת – בשני התרגומים הביניים.¹⁵ מישו שם לב שלפי הניסוח המקורי משתמע שאם כת אחת מעידה שראובן לווה משמעון מאה דרהמים, וכת אחרת מעידה שלוה ממנו מאתיים דרהמים, ושתי הכיתות מעידות שהדבר קרה לדוגמה בשעה השלישית של יום מסוים, הן מכחישות בהכרח זו את זו, אבל ייתכן שראובן לווה משמעון סכום מסוים וכעבור כמה דקות חזר ולווה ממנו סכום אחר. אי לכך הבהיר שכדי שתהיה הכחשה בין שתי העדויות צריך להיות ברור ששתיהן מתייחסות לאותן הנסיבות בדיוק ולא רק לאותה

14 תרגום ב גורס: 'ואין הפרש בין מי שנשבע על מה שכבר היה או מי שנשבע על מה עתיד להיות וישבע לשקר או מי שנשבע על שום דבר שיעשה אותו ולא יעשה' (מהדורת אברמסון [שם], עמ' 127); נראה לי ש'או מי שנשבע על מה עתיד להיות' הוא תרגום שגוי של הוספה זו, וש'ולא יעשה' מתייחס לשבועה שלא יעשה פעולה מסוימת בעתיד.

15 בתרגום א: 'ושתיהם מעידו' זמן אחד ומקום אחד, ובתרגום ב: 'ותהיינה שתי הכיתות מעידות על מעמד שעה אחת'.

שעה – שהרי בתקופה זו לא היו שעונים ולא היה אפשר להעיד על הרגע המדויק שבו נעשתה פעולה מסוימת אלא לכל היותר על השעה, ואף בקביעת השעה תיתכן טעות.¹⁶

5. עמ' 158, שינוי נוסח 7. מקרה זה מעניין במיוחד. הוא קשור למחלוקת בין רב הונא ובין רב חסדא בשאלה בדבר שתי כיתות עדים שהכחישו זו את זו במקרה מסוים, ולכן ברור שאחת מהן (לפחות) העידה עדות שקר, ולאחר מכן באה אחת הכיתות להעיד בעניין אחר – האם יש לקבל את עדותה ולהניח שעדיין עומדת לה חזקת כשרות, כי ייתכן שהיא העידה אמת במקרה הראשון, או שמא יש לפסול את עדותה, מכיוון שקיים חשש סביר שהעידה עדות שקר?¹⁷ רב האי פסק כשיטתו של רב חסדא, שאין לקבל עדות כזו, אף על פי שדברי רב נחמן במקום אחר בתלמוד¹⁸ מסייעים לכאורה לרב הונא, ולא הסביר בצורה ברורה למה אין להביא ראיה מפסיקה זו של רב נחמן. כאן נוסף בכ"י א': ואנשים אחרים אומרים שההלכה כרב חונא דקאים רב חונא (צריך לומר: רב נחמן)¹⁹ כואתיה והוא לא תירץ כמו שתירץ רבא והלכה כרב נחמן בדיני'. הוספה זו משתקפת בשני התרגומים הביניים, וחסרה בכ"י ג. אנו יודעים שבתקופה מאוחרת יותר בחייו חזר בו רב האי ופסק כרב הונא, וטען שבצערותו פסק כרב חסדא מכיוון שנמשך אחרי דברי רב סעדיה גאון בסוגיה זו.²⁰ אם משפט זה אכן נוסף בידי רב האי, הוא יכול לשקף תחנת ביניים בדרכו להשתחרר מהשפעתו של רב סעדיה ולפסוק הלכה נגדו, מן הסתם על סמך הבנה חדשה של משמעות דבריו של רב נחמן.

6. עמ' 248, שינוי נוסח 12. בסוף פסקה העוסקת בדין המוסר ממון חברו לגוי נאמר: 'וכמו כן כל מה שיתעף מכגון זה מחייב ותקף'. משפט זה נמצא בכ"י א, הומשקף בשני התרגומים מימי הביניים, וחסר בפנים כ"י ג (הוא נוסף בגיליון כתב היד ביד שנייה).

7. עמ' 270, שינוי נוסח 3. הדיון כאן נסב על מקרה שלא ברור בו לחלוטין מי מבעלי הדין נחשב מוחזק בנכס מסוים: אדם שלוהו כסף מחברו נפטר, והמלווה בא לגבות את חובו מן היורשים – אלו טוענים שאביהם השאיר להם קרקע ריקה והם השביחו אותה, ובעל החוב רשאי לגבות רק את מה שהניח הנפטר; ואילו הוא טוען שאביהם הוא שהשביח את הנכס, ולכן מגיע לו להיפרע מן הנכס כמות שהוא. רב האי פסק על פי סוגיית התלמוד²¹ שיש לקבל את דברי המלווה, וכאן נוסף בכ"י ה: 'ויש לשמת (כלומר לנדות) בפניו שהוא אינו יודע שהיתומים השביחו אותה'. משפט זה משתקף בשני התרגומים הביניים, אך הוא חסר בפנים כ"י ז ונוסף בגיליון כתב היד ביד שנייה. הוספה זו משקפת מגמה – המתועדת במקומות נוספים – לאפשר

16 ראו: משנה, סנהדרין ה, ג; תוספתא, סנהדרין ט, א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 428) ומקבילות.

17 בבלי, שבועות מז ע"ב.

18 בבלי, בבא בתרא לא ע"א–ע"ב.

19 כך גורסים שני התרגומים הביניים, וברור שנוסחו של כ"י א נובע מאשגרה.

20 ראו: מהדורת אברמסון (לעיל הערה 8), עמ' מב–מג.

21 בבלי, בבא מציעא קי ע"א–ע"ב.

בנסיבות מסוימות למי שפוסקים לרעתו להגיש תביעה נגדית ולחייב את הצד שזכה במשפט בשבועת היסט או בחרם סתם.²²

בשני המקרים המורכבים דלקמן עדי הנוסח מציגים שתי מסורות השונות באופן מהותי זו מזו. שלא כבמקרים שעסקתי בהם עד כאן – שברור בהם למדי שקטע נתון נוסף בשלב מסוים בהתפתחות החיבור, ולכן קל להבחין בין מוקדם למאוחר – במקרים הללו אין סימן ברור מהו הנוסח המקורי ומה הנוסח המתוקן, אם כי נדמה לי שעיון מעמיק בתוכן עשוי לרמוז לפחות לכיוון ההתפתחות. כמו כן אפשר להעלות על הדעת במקרים הללו שאחד הקוראים קיבל עליו לתקן את חיבורו של רב האי,²³ אולם בהתחשב באופי השינויים נראה לי סביר יותר שהם נעשו בידי המחבר עצמו, שמצא פגם בדבריו המקוריים ותיקן אותם.

8. עמ' 16–20. המשנה קובעת שאין אדם מתחייב להישבע שבועת מודה במקצת אלא אם כן סכום התביעה הוא לפחות 'שתי כסף',²⁴ ולפי רב – שהלכה כמותו – הכוונה לשיעור הכפירה, למעט הסכום שהנתבע מודה בו.²⁵ רב האי תרגם את הסכום הזה לפי סוגי המטבעות שהיו נהוגים במקומו ובזמנו, והשתמש בדאנק, השווה שישית דרהם. אלא שעדי הנוסח של חיבורו חלוקים ביניהם: לפי מקצתם השיעור של שתי כסף הוא דאנק וחצי, דהיינו רביעית דרהם, ולפי מקצתם הוא שני דאנקים, דהיינו שליש דרהם. שיעור זה מוזכר חמש פעמים ברצף, ועדי הנוסח הישירים מתנהגים בעקיבות: השיעור של דאנק וחצי מופיע בכ"י ב, ואילו השיעור של שני דאנקים מופיע בכ"י ו, י. אולם בשני התרגומים הביניים המצב מורכב יותר: תרגום א מתרגם דאנק וחצי, אבל מציין באופן חריג את קיומו של הנוסח החלופי: 'ס"א שתי כסף דנקיין שתי מעות'; ותרגום ב משקף ערבוב ובלבול בין שתי המסורות: בפעם הראשונה הוא מתרגם 'שני חלקים וחצי' (!), בפעם השנייה 'שקל' (!), בפעם השלישית והרביעית 'שני שקלים', ובפעם האחרונה הוא מעתיק 'דאנקיין', דהיינו שני דאנקים, במקום לתרגם.

מה הם השיקולים העומדים מאחורי שתי השיטות החלוקות? לפי כ"י ו (כ"י י נקטע לפני כן) רב האי הביא כסיוע לשיטתו את המשנה במקום אחר²⁶ וכתב: 'והוכחה לכך אמרם במשנה בגדרי ההונאה האונאה ארבע כסף לסלע שתות למקח, והסלע ארבעה דרהמים והוא מתחלק לכ"ה (צריך לומר: לכ"ד) דאנק, וגדרם לעניין אונאה ד' דנקים מד' דרהמים והוא שיעור שישית מהם, והם מכונים ארבעה כסף'. לפי השיטה הגורסת ששתי כסף שווים שני דאנקים, ההוכחה

22 ראו לדוגמה: מהדורת אברמסון (לעיל הערה 8), עמ' 88–91.

23 בייחוד מפני שרב האי – כמו מחברים אחרים בימי הביניים – הזמין ככל הנראה את קוראי חיבורו לתקנו במידת הצורך. בסוף חיבורו ביקש: 'מי שקורא את ספרי זה [...] אם הוא רואה בו חסרון או שגיאה, שישלים אותו או שייחס אותי בו למוטב' (מהדורת אברמסון [שם], עמ' 282). שני המתרגמים הביניים אומנם הבינו שמשמעות 'ייחס אותי בו למוטב' היא: 'ידון אותי לכף זכות, אבל אני נוטה לחשוב שממעו: יתקן את שגיאתי, ויש כאן מבנה בעל תקבולת: אם ימצא חסרון – ישלים; אם ימצא שגיאה – יתקן.

24 משנה, שבועות ו, א.

25 בבלי, שבועות לט ע"ב.

26 משנה, בבא מציעא ד, ג.

פשוטה יחסית: אם מניחים שהיחס בין 'ארבע כסף' ל'סלע' הוא אחד לשישה, בדומה ל'שתות למקח', ושהדינר או הזוז של ספרות התנאים (השווים לרבע סלע, המקביל למטבע drachman היווני או ל־denarius הרומי²⁷) שווה לדרהם האסלאמי שהכיר רב האי, אכן מתקבלת המסקנה שכסף בלשון המשנה יכול לציין דאנק.

קשה יותר להסביר את השיטה הגורסת ששתי כסף שווים רבע דרהם. אולם כ"י ב אינו כולל את הראיה הנזכרת מהמשנה, ולפי נוסחו רב האי כתב: 'ושיעור שתי כסף דאנק וחצי מן הדרהמים הערביים והם הקרויים רובגין, והם הדרהמים השמיניים שכל שמונה מהם דרהם אחד. ומשום כך אנו חושבים את מאתים זוז מוהר הבתולה עשרים וחמישה דרהמים והאלמנה שנים עשר וחצי',²⁸ וזה מוכיח שאמנם "הכפירה שתי כסף" עניינו דאנק וחצי'. לפי נוסח זה נראה שרב האי הגיע לשיעור של רבע דרהם בחישוב פשוט: הוא חילק את שתי כסף שבמשנה לשמונה, בהנחה שכסף מקביל לדרהם. אלא שהוא עירב כאן מין בשאינו מינו: מצד אחד נשאלת השאלה כמה דרהמים מקבילים לכסף אחד שבלשון המשנה, ומצד אחר נשאלת השאלה באילו דרהמים יש לשער. אם פרשנות זו נכונה, מסתבר שבשלב מאוחר עמד רב האי על טעותו, המיר את השיעור של דאנק וחצי בשיעור של שני דאנקים, והוסיף את הראיה מן המשנה – ולפיכך כ"י ב משקף את מהדורה קמא, וכ"י ו, י משקפים את מהדורה בתרא.

9. עמ' 108, שינוי נוסח 10. רב האי עסק כאן בתנאים שצריכים להתקיים כדי ששכיר יוכל להישבע שלא קיבל את שכרו וליטול אותו אף שהמעסיק טוען ששילם לו. בשלב מסוים של הדיון אנו מוצאים בעדי הנוסח של חיבורו שני נוסחים שונים לחלוטין:

והשני, שנשכר בעדים והשוכר אינו יכול להכחיש ששכר אותו. ואם נשכר בלי עדים, מכיוון שהשוכר יכול להכחיש ששכר אותו, אנו צריכים לקבל את אמירתו 'שילמתי לו' עם שבועתו, כדוגמת שאר התביעות, כמאמר החכמים אמר רב נחמן אמר שמואל לא שנו אלא ששכרו בעדים אבל שכרו שלא בעדים מתוך שיכול לומר לו לא היו דברים מעולם יכול לומר לו שכרתיך ונתתי לך שכרך. ואם הכחיש השוכר ששכר את השכיר יצטרך השכיר להביא ראיה ששכר אותו.

27 ראו: D. Sperber, *Roman Palestine 200–400: Money and Prices*, Ramat Gan 1974, pp. 27–31.

28 תיקנתי 'והאלמנה'; שני כתבי היד של המקור הערבי (ככל הנראה, כ"י ו לקוי במקום זה) גורסים בטעות 'ומנה', ותרגום ב משקף נוסח זה, אבל תרגום א תיקן כנראה מסברה: 'ולאלמנה' (ראו: מהדורת אברמסון [לעיל הערה 8], עמ' 19 הערה 11). ראו להלן ליד הערה 36 ובהערה שם וכן ליד הערה 40 ובהערה. לפי המשנה השיעורים התקניים של כתובת הבתולה והאלמנה הם מאתיים זוזים ומאה זוזים בהתאמה (כתובות א, ב; ה, א); המסורת הבבלי, המשתקפת לראשונה בבבא קמא פט ע"ב, 'תרגמה' את הסכומים הללו לעשרים וחמישה זוזים לבתולה ושנים עשר וחצי לאלמנה.

ויטול את השיעור המזערי של מה ששכרו
שווה, מה שיתברר מן הזמן שיוכח עליו
השכר, בלי שבועה כי הוא כאומר לא לויתי,
וכבר בא זאת במה שקדם לכך.
ואם לא יוכח זאת תהיה השבועה על מי
שרוצה להיפטר כדוגמת שאר הדינים. וכבר
אמרו החכמים וכו'

הטור הימני משקף את נוסחם של כ"י א ושל שני התרגומים הביניים (אלא שיש ביניהם שינויי סדר; לנקודה זו אשוב להלן), והטור השמאלי – את נוסחו של כ"י ג. הנוסח שבטור הימני מתאים יותר לנסיבות המתוארות: השוכר טען שלא שכר את השכיר, השכיר הוכיח שאכן שכר אותו, ולכן הוא זכאי לגבות 'שכר מינימום' על תקופת השכירות. טענת המעסיק שלא שכר אותו מוכיחה שלא שילם את שכרו, בדומה לאדם הטוען 'לא לויתי', ולכן השכיר אף פטור משבועה במקרה זה. לעומת זאת הנוסח שבטור השמאלי מתאים דווקא כדי להסביר שיש צורך בעדים על עצם השכירות כדי למנוע את האפשרות שהמעסיק יטען שלא שכר אותו, ובמקרה זה – כאשר יש עדות על השכירות אלא שהמעסיק טוען שכבר שילם לשכיר – הדין הוא שהשכיר נשבע ונוטל. נראה שנוסח זה אינו מדויק והוא נובע מסוג של אשגרה ובלבול בין המסגרת הכללית – דין השכיר שנשבע ונוטל – ובין הנקודה שבה המחבר עומד כאן, כלומר מקרה שאין בו צורך בשבועה, והנוסח שבטור הימני משקף תיקון. אם כן שוב כ"י ג מציג מהדורה קמא, וכ"י א ושני התרגומים הימניים מציגים מהדורה בתרא.

אסיים חלק זה של הדיון בסקירה של ארבעה מקרים שבהם ההבדלים בין מסורות הנוסח מתמצים בשינויי ניסוח וסגנון, אולם דומני שלא סביר לייחסם לסופרים או לקוראים. במקרים הללו אין לעמוד באופן ברור על מוקדם ומאוחר מתוך הנתונים המקומיים אלא רק על פי היחסים בין המהדורות השונות כפי שהם מתבררים מן המקרים שדנתי בהם עד כאן.

10. עמ' 116, שינוי נוסח 9. המחבר הסביר את הדין שבתנאים מסוימים אין להאמין לאדם שנצפה יוצא מבית חברו כאשר הוא מסתיר חפץ, ולאחר מכן טוען שהחפץ שהסתיר שלו. לפי נוסח כ"י א, המשתקף בשני התרגומים מימי הביניים, התנאי הראשון הוא: 'שאין דרכו של בעל הבית למכור חפצים כאלו בביתו; ושהאיש שהסתיר את החפץ ונטלו אין דרכו להסתיר את מה שאצלו [...]'. לעומת זאת בכ"י ג, יט הנוסח הוא: 'שאין דרכו של בעל הבית למכור את מה שבביתו; ושאין דרכו של מי שהסתיר את החפץ ונטלו להסתיר את מה שאצלו [...]'.
11. עמ' 160, שינוי נוסח 20. רב האי ציין כאן שאף על פי שהכלל הוא שהלווה אינו חייב לפרוע את חובו בפני עדים, 'אם הסתמך על עדים צריך להביא אותם ואם לא יעידו לא יתקבל דיבורו, וזה תנאי (הגבלה) על מאמר החכמים אינו צריך לפרעו בעדים' – כך לפי כ"י א ותרגום ב (תרגום א קיצר במקום זה ואין לעמוד על הנוסח המדויק שהיה לפני המתרגם). ואילו

בכ"י ג נכתב: '[...] לא יתקבל דיבורו ואין עושים כמאמרו, כמאמר החכמים אין צריך לפרעו בעדים'. ניסוח זה נראה מוצלח פחות מן הניסוח החלופי – צריך לפרש אותו: במקרה זה אין לקבל את דבריו (כמו שמקבלים אותם בדרך כלל לפי) מאמר החכמים 'אין צריך לפרעו בעדים'.
12. עמ' 170, שינוי נוסח 12. רב האי הסביר כאן את משמעות הצירוף 'הנפרע מנכסים משועבדין', המבוסס על לשון המשנה:²⁹ 'והוא מי שייפרע מנכסי בעל דינו שכבר יצאו מרשותו' – כך לפי כ"י א, תרגום ב ואולי גם תרגום א.³⁰ ואילו לפי כ"י ג, ט: 'הוא מי שנפרע ממה שכבר יצא מידי מי שיש עליו חוב'.

13. עמ' 274, שינוי נוסח 15, 18. רב האי הסביר שמי שזכאי להשביע את זולתו בשבועת היסט אינו יכול לדרוש ממנו לשאת ספר תורה בעת השבועה – שלא כמו בשבועה החמורה יותר המכונה גזרה – 'אלא שיש לבעל הדין התובע אם מגיעה לו שבועת היסט על בעל דינו שייקח את מה שמגיע לו משבועת בעל דינו ביום שני או יום חמישי, בעת שספר תורה בארון' – כך לפי כ"י ה ותרגום ב (אי אפשר לעמוד על הנוסח המדויק של המקור שהיה לפני מתרגם א במקום זה).³¹ לעומת זאת בכ"י ז נכתב: 'אלא שיש לבעל הדין התובע, אם מגיעה לו שבועת היסט על בעל דינו, שיבוא ביום שני או ביום חמישי, בעת שספר תורה בארון, לשמת (לנדות) אותו כמו שמתחייב'.

ניתן לסכם את התמונה המצטיירת על פי המקרים שניתחתי עד כאן כך: נראה שעד הנוסח המובהק המתעד את מהדורה קמא הוא כ"י ג, ומצטרפים אליו כ"י ז, יא (= יט³²) ואולי גם כ"י ב, ט. הנציגים המובהקים של מהדורה בתרא הם כ"י א, ה ושני התרגומים הביניים, ואולי מצטרפים אליהם כ"י ו, י. אולם בכמה מקרים אחרים מתעוררות מכיוונים שונים שאלות בנוגע לתמונה זו.

האם היו יותר משתי מהדורות?

שני מקרים עשויים לרמוז שהיו יותר משתי מהדורות (במובן שהסברתי לעיל) של החיבור. במקרה הראשון פסק רב האי ש'בעל הדין שטען שכבר פרע לבעל דינו לא יתחייב יותר

29 משנה, כתובות ט, ז; שבועות ז, ז.

30 נוסח תרגום זה: 'והוא הנפרע מנכסי בעל חובו אחרי שיצאו הנכסים מידו של לוהן, והוא קרוב לנוסח כ"י א יותר מאשר לזה של כ"י ג, אף שאינו זהה לו לחלוטין.

31 נוסחו של תרגום א: 'אלא הדין ליקח התובע מבעל דינו מה שנתחייב לו מן השבועה ביום שני או ביום חמישי, עת שיהיה ספר תורה בארון'; הוא נראה קרוב יותר לנוסח כ"י א, אבל יש גם הבדלים בין השניים.

32 סקליר כתב כי 'בבדיקה אחרונה אחרי שהטקסט הערבי כבר היה מסודר לדפוס [...] מצאנו שהקטעים יא, טו, יט שרדו ככל הנראה מכתב יד אחד, וייתכן שאף קטע יג היה חלק מאותו כתב יד' (מהדורת אברמסון [לעיל הערה 8], עמ' כ). נראה לי שהוא צדק באשר לכ"י יא, יג, יט, אבל לדעתי אין כ"י טז שריד של אותו כתב יד מקורי.

משייבבע שבועת הסית שפרע לו, אלא אם כן הותנה עליו שלא יפרע לו אלא בפני עדים, ובתרגום א נוסף כאן: '[...] אלא אם התנה עליו התובע) בעת ההודאה או בשעת ההלואה'.³³ הוספה זו גבולית: ייתכן שנוספה על ידי אחד הקוראים, אולם היא נראית לי יותר כהוספה של המחבר, ואם כן נראה שתרגום א משקף מהדורה מאוחרת עוד יותר מזו שבאה לידי ביטוי בכמה כתבי יד של המקור הערבי ובתרגום ב. במילים אחרות, נראה שתרגום א מבוסס על טופס של המקור הערבי שהשתלשל מטופס שהיה בידי המחבר שהספיק להוסיף בו לפחות הערה אחת אחרי שהועתקו הטפסים שמהם השתלשלו כתבי היד שהזכרתי לעיל (או לפחות כ"א) ותרגום ב.³⁴

הדוגמה האפשרית השנייה שונה באופייה, וכבר נגעתי בהיבטים אחרים שלה לעיל בדוגמה 9. הבאתי שם נוסח המשותף לכ"א ולשני התרגומים מימי הביניים, ציינתי שיש ביניהם שינויי סדר, וטענתי שהם מציגים נוסח של מהדורה בתרא, שנועד לתקן את הנוסח של מהדורה קמא שנשמר בכ"ג. ואלה שינויי הסדר האמורים – בטור הימני מובא תרגום א, ובטור השמאלי התרגום שלי לנוסח כ"א, הקרוב ביותר לתרגום ב:

נוטל בפחות שבשכירים שבאותה העת בלא	ויטול את השיעור המזערי של מה ששכרו
שבועה, לפי שהואמר לא שכרתי כאומר לא	שווה, מה שיתברר מן הזמן שיוכח עליו
פרעתי דמי.	השכר, ואם לא יוכח זאת תהיה השבועה על
ואם אין ראה נשבע ב"ה כשאר התביעות.	מי שרוצה להיפטר כדוגמת שאר הדינים.
	וכבר בא זאת במה שקדם לכך, בלי שבועה כי
	הוא כאומר לא לויתי. וכבר

וכן

הנוסח שבטור השמאלי בלתי הגיוני בעליל וברור ששני הרכיבים 'וכבר בא זאת במה שקדם לכך' ו'בלי שבועה כי הוא כאומר לא לויתי' נכנסו שלא במקומם ובסדר הפוך, ואילו הנוסח שבטור הימני שילב אותם (בניסוח מקוצר) במקומם הנכון.³⁵ נראה לי שהדרך המתקבלת על הדעת להסביר ממצאים אלו היא להניח שהתיקון שייחסתי למהדורה בתרא נעשה בשני שלבים: תחילה נכתב 'ויטול את השיעור המזערי של מה ששכרו שווה, מה שיתברר מן הזמן שיוכח עליו השכר, ואם לא יוכח זאת תהיה השבועה על מי שרוצה להיפטר כדוגמת שאר הדינים'. לאחר מכן נוסף בגיליון 'בלי שבועה כי הוא כאומר לא לויתי, וכבר בא זאת במה שקדם לכך', והוספה זו נרשמה באופן שאפשר להכניסה שלא במקומה – כרגיל בקטעים שחדרו מן הגיליון – ואף

33 צוין במהדורת אברמסון (שם), עמ' 85, הערה 1.

34 אי אפשר לומר דברים ברורים באשר לכתבי היד האחרים ששייכו למהדורה בתרא, כי חלק זה של הטקסט לא שרר בהם. וכמובן ייתכן להציג שחזור שונה במקצת, ולפיו הוספה זו לא נעשתה בטופס הפרטי של המחבר בלבד אלא אף בטפסים שבידי אנשים אחרים, על פי הנחיתו; השוו לעיל הערה 7.

35 בתרגום ב נוסף 'ויטול' לפני 'בלי שבועה', כדי למזער את הצרימה, ובעקבותיו הוסיף סקליר למקור הערבי <ויאכד>.

להפוך את הסדר של שני חלקיה. טעות מסוג זה תיתכן למשל אם הדברים נרשמו במאונך לנוסח הפנים.

קשיים בתמונה שהצגתי

בכמה מקומות הטקסט שבעדי הנוסח אינו מתאים לכאורה לשחזור שהצעתי.³⁶ הדוגמה הראשונה הראויה לציון נמצאת בהקשר של דיני מסור, כאשר ביקש רב האי להראות שלפי ספרות חז"ל המסור הוא אחד מאבות הנזיקין. וזה הקטע הרלוונטי:

וכמו כן המלשין [...] כי המוציא דיבה על חברו אצל השלטון אחד מאבות נזיקין, וזה שכללם עשרים וארבעה / ושישה: ארבעה מהם בנוסח המשנה ותשעה מהם קיבץ אותם ר' חייא ואחד עשר קיבץ אותם ר' אושעיא, סך הכל עשרים וארבעה, וזה מניינם [...] ונותרו שניים, השלמת עשרים ושישה, הוסיפו אותם לזאת חכמי הוראה ואמרו והא איכא מסור ומפגל והשיבו כדיבורא לא קא מיירי בקדשים לא קא מיירי, ונהיה המסור אחד מאבות נזיקין והוא חייב להחזיר למי שנגרם בגלל הלשנתו דוגמת מה שנגרם.³⁷

הנוסח 'עשרים וארבעה' נמצא בכ"א ובתרגום ב, והנוסח 'עשרים ושישה' בכ"ה ובתרגום א, אף שכל עדי הנוסח הללו משקפים לטענתי את מהדורה בתרא. במקרה זה נראה לי שלא קשה להסביר כיצד היו עלולים המעתיקים להמיר את הנוסח המקורי 'עשרים וארבעה' בנוסח 'עשרים ושישה' או להפך: מצד העניין, רב האי דיבר על מכלול של עשרים ושישה אבות נזיקין, אבל הוא הפריד בין עשרים וארבעה מהם, המנויים במקורות תנאיים, ובין השניים האחרונים, שנוספו בתלמוד על ידי 'חכמי הוראה'; ומן הצד הגרפי הדמיון בין שני הנוסחים גדול מאוד אם הם כתובים באותיות: כ"ד לעומת כ"ו.³⁸

בדוגמה השנייה נראה לכאורה שיש הוספה בכ"ה ובתרגום ב בלבד. בטור הימני להלן מובא תרגום הנוסח שבכ"ז (יד ראשונה), בטור האמצעי נוסח תרגום א, ובטור השמאלי תרגום הנוסח שבכ"ה, הקרוב ביותר לתרגום ב:

36 לא אדון בפנים בשני מקרים שיש להם הסברים פשוטים. במקום אחד יש הוספה ברורה בתרגום א על פי תוספתא, סנהדרין ו, ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 424); ראו: מהדורת אברמסון (לעיל הערה 8), עמ' 99, הערה 6. ובמקום אחר קרוב לוודאי שחלה השמטה מחמת הדומות בכ"א. ראו: מהדורת אברמסון (שם), עמ' 230, שינוי נוסח 20. ראו גם לעיל הערה 28.

37 תרגום הטקסט שבפנים מהדורת אברמסון (שם), עמ' 248, 250, מלבד ציון חילוף הנוסח הנדון – ראו: שם, עמ' 248, שינוי נוסח 18 ועמ' 249 הערה 8.

38 המספר מופיע בצורה כ"ד' בכ"א ו'עשרים וארבע' בתרגום ב, בצורה 'סתה ועשרין' בכ"ה, ובצורה כ"ו בתרגום א. ייתכן כמובן שמספר שמופיע במילים בעד נוסח מסוים נכתב באותיות בשלב מסירה קודם או להפך.

והעניין השלישי, באיזה מקום תהיה השבועה, ונאמר: איפה שיבחר התובע. ואם רוצה לגבות אותה היכן שנפגש עם בעל דינו, זכותו, ואם רצה לגבות אותה במקום אחר בנוכחות אנשים בנכבדיהם, זכותו, כמו שדנו רבותינו בההיא אתתא דאייב שבועה בי דינא דרב ביבי בר אביי אמר להו בעל דין דילה תיתי ותשתבע לי במתא	והג' כי רשות ביד התובע להשביע בעל דינו באי זה מקום שיחפוץ, בין במדינה שעמדו בין שנתחייב לו שבועה, בין במדינתם במושב אנשים ידועים כמו שאמ' ההיא אתתא דאייבא שבועה בי דינא דרב ביבי בר אביי אמר להו בעל דינה תיתי ותשתבע לי במתא וכו'	והשלישי, באיזה מקום תהיה השבועה, ונאמר: איפה שיבחר התובע. ואם רוצה לגבות אותה היכן שנפגש עם בעל דינו, זכותו, ואם רצה לגבות אותה במקום של שניהם בנוכחות אנשים בנכבדיהם, זכותו, כמו שאמרה המשנה בההיא אתתא דאייב שבועה בי דינא דרב ביבי בר אביי אמר להו בעל דין דילה תיתי ותשתבע לי במתא דכי משתבענא הבו לי אמר להו רב ביבי בר אביי כתובו לה והלכתא כרב ביבי בר אביי, והדיין חייב (או: הדין מחייב) אותה בכך.
---	---	--

נראה שהטור הימני מציג לישנא קמא של החיבור, שהסתפק בציון החלק הראשון של פסיקת רב ביבי בר אביי, שחייב את האישה להישבע במקום שביקש בעל דינה להשביעה בו, ואילו הטור השמאלי משקף לישנא בתרא, שאיזן את הדברים על ידי הוספת הצד השני של פסיקת רב ביבי, שיש לכתוב מסמך שיזכה את האישה לאחר שתישבע, ובהתאם לכך שינה את '(מ)חייב אותה' שבסוף הפסקה ל'(מ)חייב אותם'. אולם לפי דבריי עד כה, אף תרגום א היה אמור לשקף את מהדורה בתרא, ולכאורה אין הדבר כך. לדעתי הפתרון לתעלומה זו נמצא בהוספה קטנה מאוד שבתרגום א בהשוואה לנוסח שבטור הימני: בסוף המובאה התלמודית נוסף בתרגום א: 'וכו'. כלומר לפני המתרגם (או אחד המעתיקים של המקור הערבי) היה נוסח ארוך יותר, שנראה לו כציטוט מן התלמוד, והוא קיצר אותו בסימן הקיצור וכו'. המובאה התלמודית עצמה מסתיימת במילים 'אמר להו רב ביבי בר אביי כתובו לה', ואפשר להעלות על הדעת שהנוסח שלפני הקיצור הסתיים במילים הללו. אולם אין שום היגיון בהבאת המשך הסיפור אלא אם כן מי שהוסיף אותו התכוון לפסוק הלכה כרב ביבי אף באשר לכתובת המסמך שיעמוד לזכות האישה לאחר שתישבע; ומסתבר שהנוסח שקדם לקיצור כלל אף את המילים 'והלכתא כרב

39 מהדורת אברמסון (לעיל הערה 8), עמ' 278; לא הבאתי את המילה 'במתא' שנוספה בטעות ברורה בכ"ה, האחר 'דאייב'.

ביבי בר אביי, שנראו למי שקיצר את המובאה כהמשך לשון התלמוד, מכיוון שרב האי ניסח אותן בארמית ובסגנון התלמודי המקובל.

לבסוף אציין שבכמה מקומות נוסח מוקשה – ואף שגוי – נמצא הן בעדי נוסח ששייכתי למהדורה קמא הן בעדי נוסח ששייכתי למהדורה בתרא, ולפי השיטת הסטמטית בביקורת הנוסח אלו לכאורה טעויות משותפות שבכוון ללמד שכל עדי הנוסח הללו השתלשלו מטופס אחד, שכלל את הטעויות. אסתפק בדוגמה מובהקת אחת:⁴⁰ כאשר מנה רב האי בין הנשבעים ונוטלים את הנפרע מנכסי יתומים, הוא ציין שבכמה מקרים חריגים אדם נפרע מנכסי יתומים בלי להישבע, והמשיך, לפי כ"י א, ג:

הראשון: שהנפטר קבע מועד לבעל החוב לפרוע לו ונפטר לפני הגעת המועד, נגבה מן היורשים בלי שבועה, כמאמר החכמים אמר ריש לקיש הקובע זמן לחברו לפרוע ואמר פרעתך בתוך זמני אינו נאמן ולואי שיפרענו בזמנו, ואמרו אחר כך מר בר רב אשי עביד כריש לקיש והלכתא כריש לקיש ואפילו מיתמי ואף על גב דאמר מר הבא ליפרע מנכסי יתומין לא יפרע אלא בשבועה הני מילי בתוך זמנו אבל לאחר זמנו חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זמניה.⁴¹

השיבוש לקראת סוף המובאה גלוי לעין, ואין שום ספק שצריך לומר 'הני מילי לאחר זמנו אבל בתוך זמנו [...]', אבל הנוסח השגוי נמצא הן בכ"י ג, הנציג המובהק של מהדורה קמא, הן בכ"י א, הנציג המובהק של מהדורה בתרא. לדעתי פשר התופעה הזאת הוא שבמקומות כאלו אנו עדים לפליטות קולמוס של המחבר – ובמקרים חמורים פחות לניסוחים שלו שאינם מושלמים – ושהוא לא הבחין בהן אף כאשר עבר על יצירתו פעם נוספת ושילב בה תיקונים והוספות.

אסיים בכמה הרהורים על זמניהן של המהדורות השונות. בסוף כ"י ז, אחד הנציגים המובהקים של מהדורה קמא, נמצא קולופון שתרגומו לעברית: 'נשלם הספר והשבח לה', וזאת באייר שנת תשנ"א לעולם, ממה שטרח בחיבורו רבנא האייר בריה דרבנא שריא ריש מתיבתא נטריה רחמנא, לאברהם בר יצחק בר אברהם בר דניאל נוחו עדן.⁴² נראה שקולופון זה מורכב משני חלקים: הראשון, עד 'נטריה רחמנא', מועתק מקולופון מקורי של המחבר, שנכתב בשנת (ד' אלפים) תשנ"א, דהיינו 990/1 לסה"נ – כ"י ז עצמו נראה מאוחר יותר – והחלק השני

40 לדוגמאות נוספות של פליטות קולמוס אפשריות ראו לעיל ליד הערה 28 ובהערה שם; מהדורת אברמסון (שם), עמ' 212, שורות 2–4 וסוף עמ' 220 (השוו: שם, עמ' 221, הערה 7); לניסוחים צורמים פחות ראו לדוגמה: שם, עמ' 30, שורות 6–8; עמ' 32, שורות 13–16; עמ' 96, שורות 17–18; עמ' 124, שורות 2–3.

41 מהדורת אברמסון (שם), עמ' 174–176. הבאתי את תרגום הנוסח שבכ"י א, חוץ מהוספת 'והלכתא כריש לקיש' על פי כ"י ג, בהנחה שמילים אלו נשמטו מחמת הדומות בנוסח כ"י א. מלבד זאת השינויים בין כ"י א לכ"י ג מזעריים.

42 מובא במהדורת אברמסון (שם), עמ' 282, שינוי נוסח 8.

מציין כנראה את הבעלים של כתב היד.⁴³ אם כן נראה שרוב האיי סיים את כתיבת (המהדורה הראשונה של) חיבורו בשנת תשנ"א, בהיותו אב בית דין בישיבת פומבדיתא, שבראשה עמד אביו רב שרירא גאון. אולם תאריך זה מעורר קושי אם נצרף אליו שני נתונים: (א) כמו שכבר הזכרתי, רב האיי חזר בו לאחר מכן מפסיקתו במחלוקת רב הונא ורב חסדא שנזכרה לעיל,⁴⁴ והסביר שבצעירותו ('פי חאל אלצבי') הוא נמשך אחרי רב סעדיה גאון; (ב) לדברי ר' אברהם ן' דאוד בעל 'ספר הקבלה', רב האיי נפטר בשנת 1038 בגיל תשעים ותשע, משמע שהוא נולד בשנת 939;⁴⁵ וקשה לדעתי להניח שרב האיי היה משתמש בגילו הצעיר בעת כתיבת הדברים כאמתלה כדי לנמק פסיקה שגויה שאימץ בגיל חמישים ואחת או חמישים ושתיים. לנוכח האמינות המעטה מאוד של דברי ן' דאוד בכל הנוגע לתקופת הגאונים,⁴⁶ ייתכן שרב האיי נולד זמן ניכר לאחר 939 ואכן היה צעיר באופן יחסי בשנת תשנ"א. עם זאת אי אפשר לקצר את שנות חייו באופן קיצוני מדי, בהתחשב בכך שרב שרירא מינה אותו כבר בשנת 984/5 לסה"נ לסגנו בניהול ישיבת פומבדיתא, והוא בוודאי לא היה אז עול ימים.⁴⁷

פרופ' (אמריטוס) רוברט ברודי, החוג לתלמוד ולהלכה, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים,

ירושלים 9190501

robert.brody@mail.huji.ac.il

43 השימוש בשיטת התיארוך לבריאת עולם מפתיע; הגאונים, כמו היהודים בעולם המוסלמי בכלל, השתמשו לרוב בשיטת התיארוך לשטרות, דהיינו לעידן הסלאוקי, שהתחיל בשנת 312 לפסה"נ. העתקת טקסטים הכוללים תאריך שאינו מתאים לתאריך ההעתיקה אינה תופעה חריגה. ראו לדוגמה: רב סעדיה גאון, כתאב אלשהאדאת ואלותאיק והוא ספר העדויות והשטרות: מהדורה ביקורתית בצירוף מבוא, תרגום, חילופי נוסח והערות, מהדורת מ' בן-ששון וי' ברודי, ירושלים תשפ"א, עמ' 43. לעניין תאריך חיבור הספר השוו: מהדורת אברמסון (שם), עמ' טו והערה 20.

44 בבלי, שבועות מז ע"ב. וראו לעיל ליד הערה 17.

45 ראו: Abraham ibn Daud, *A Critical Edition with a Translation and Notes of the Book of Tradition (Sefer Ha-Qabbalah)*, ed. G. D. Cohen, Philadelphia, PA 1967, Hebrew section, p. 43.

46 ראו: ברודי, ציון בין הפרת לחידקל (לעיל הערה 1), עמ' 10–11. אבן דאוד ייחס אף לרב שרירא גאון, אביו של רב האיי, אריכות ימים מופלגת ('כמו ק' שנים'), עיינו: שם. אינני יכול להציע סיבה מתקבלת על הדעת לרצונו להפריז באריכות ימיהם של שני הגאונים הללו, מעבר לרצון להדגיש את חשיבותם יוצאת הדופן, אולם כהן הראה במקומות רבים בספרו שאבן דאוד שעבד את הדיקן ההיסטורי למגמותיו הספרותיות והאידיאולוגיות.

47 ראו: אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 4–5, 121. יש להוסיף שעצם מינויו של רב האיי לאב בית דין לצד אביו הגאון היה ככל הנראה יוצא דופן. ראו: ברודי, ציון בין הפרת לחידקל (שם), עמ' 53 והערה 78. מנגד הרקע לכך היה משבר מתמשך בישיבות הגאונים. ראו: שם, עמ' 9–17 ובייחוד עמ' 12–17. וייתכן שבנסיבות הללו ראה רב שרירא לנכון למנות את בנו לתפקיד זה אף אם היה צעיר בהרבה מן המקובל.